

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Kappeler A.

**Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern:
Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16.
bis 19. Jahrhundert. – Wien; Köln;
Weimar: Böhlau Verlag, 2020. – 389 S.**

Каппелер А.

**Від землі козаків до землі селян: Україна в уявленнях
Заходу від XVI до XIX ст. –Відень; Кельн; Ваймар:
Белау, 2020. – 389 с.**

Україна та її історія й до сьогоднішнього дня не займають стабільного місця в уявленнях західних європейців, перебуваючи в тіні численних стереотипів та образів, нав'язаних домінуючими нарративами сусідніх історіографій і пропагандистськими штампами. І це попри те, що за останні десятиліття кількість зарубіжних істориків-україністів невпинно зростає й багато з них (у тому числі автор рецензованої праці) роблять титанічні зусилля для популяризації знань про Україну у своїх країнах. Тому кожна книжка з історії України іноземних учених неминуче привертає увагу українських дослідників. Особливо, якщо вона написана Андреасом Каппелером – одним із провідних зарубіжних фахівців, який уже сорок років вивчає українську історію, є чи не найбільш авторитетним істориком у світі, чия школа дослідників-україністів і спеціалістів із минулого Східної Європи в німецькомовній історичній науці нині займає передові позиції.

Українських істориків не потрібно знайомити з доробком та поглядами А.Каппелера, оскільки більшість його праць перекладена українською мовою і вже давно використовуються в наукових студіюваннях. Із виходом на заслужений відпочинок професор активно долучився до публіцистичної діяльності, опублікувавши численні статті в німецькомовних виданнях, науково-популярні брошури і книги про Україну та її історію¹. Проукраїнська позиція й погляди А.Каппелера добре відомі, що він у черговий раз підтверджує у вступі до своєї нової книжки: «Я вважаю, що Україна має тривалу історію і з раннього нового часу вона посідала чільне місце в ментальній карті середньо- і західноєвропейців» (с.11). Хоча це й не заважає автору іноді займати критичну позицію, наводячи оптику на «незручні» та «дражливі» для українців події або постаті в її історії.

На відміну від попередніх науково-популярних праць автора про історію України, цього разу ми маємо справу з фундаментальним науковим дослідженням, яке присвячене маловивченим аспектам у зарубіжній україністиці, базоване на широкому колі джерел і написане відповідно до канонів наукових праць. А.Каппелер, безумовно,

¹ Див.: Стельмах С., Шаповал Ю. [Рец.]. Kappeler A. Ungleiche Brüder: Russen und Ukrainer: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart // Український історичний журнал. – 2019. – №3. – С.200–206.

добре знає різноманітні західноєвропейські джерела. Він запропонував німецькомовній спільноті систематизований аналіз вагової частини цих джерел, представивши трансформацію образу України в уявленнях європейців упродовж XVI–XIX ст. Темі репрезентації України у західноєвропейських джерелах було присвячено його виступ у Берліні 28–29 травня 2015 р. на конференції Німецько-української комісії істориків «Революція та війна – Україна у великих трансформаціях новітньої Європи», який певною мірою став висхідним для написання книжки².

Праця складається зі вступу, п'яти розділів, підсумків, перспектив дослідження, списку джерел та літератури. Щодо останнього, то зауважимо, що переважна більшість джерел представлена у вигляді електронних копій на інтернет-ресурсах і може бути корисним довідником для українських дослідників. Актуалізація дослідження, здійснена автором у вступі, виходить із перспективи України як *terra incognita* для сучасних західних європейців і лише події 2004 та 2014 рр. змусили їх звернути увагу на маловідому країну на сході Європи. Власне, ці сюжети визначають світоглядні інтенції автора, хоча деякі категоричні твердження, зокрема про повне зросійщення України в пізній радянський період, можуть бути доволі спірними (с.9). Більшу цікавість викликають теоретичні підрозділи вступу про ментальні карти (с.12–14) та образи народу і країн (с.14–16). Виходячи з тези про те, що «простору не існує, а простір створюється» А.Каппелер розглядає, яким чином у Західній Європі відбувалася репрезентація просторових знань у реальних картах, зображеннях і текстах. При цьому «Захід» у розумінні автора – це території, «які географічно знаходяться західніше Польщі-Литви, Росії й України, а також частина Середньої та Південної Європи». У центрі перебувають німецькомовні землі, Франція, Італія, Великобританія (с.17). Це географічне обмеження зумовило вибір джерел для дослідження. Голландські та шведські матеріали використовувалися лише ті, які були написані латиною³. Чітко визначені ментальні рамки сприйняття України на Заході спочатку через польські, а потім російські окуляри. Водночас, на наш погляд, А.Каппелер дуже оглядово згадав про «імагологію» (с.14), яка є важливою теоретичною конструкцією всього дослідження. Те ж саме стосується й дуже короткого історіографічного огляду (с.21–22), де автор лише вказує праці на цю тему низки авторів – від І.Борщака до Д.Наливайка та Ю.Мицика. На нашу думку, це більше пасує науково-популярним виданням. Очевидно, це можна пояснити тим, що книжка написана для німецькомовного читача та, як зазначає А.Каппелер, у західних, а також у польських і російських дослідженнях ця тема «не була опрацьована» (с.21).

Звичайно, більшість наративних джерел (описи мандрівників, історичні праці), карти та візуальні матеріали добре відомі українським історикам – ранньомодерникам і модерникам. Багато з них перекладені російською й українською мовами, використовуються в тематичних наукових дослідженнях. А.Каппелер докладно аналізує історію їх появи, розкриває зміст і виділяє новизну інформації. Такий підхід виправданий, оскільки книжка орієнтована на менш поінформовану західну аудиторію та може бути корисною широким колам читачів. Важливими джерелами для автора стала тогочасна преса (німецькомовні газети, «Theatrum Europaeum», «Gazette de France» та ін.), яка подавала поточну інформацію і сприяла формуванню «образу» України в пересічних західних європейців. Величезний обсяг цих джерел змусив автора обмежитися лише окремими періодами – 1648–1649, 1653–1654, 1708–1709 рр.

² Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.duhk.org/uk/zakhodi/shchorichni-konferenciji/revoljucija-ta-viina-ukrajina-u-velikikh-transformacijakh-novitnoji-jevropi>

³ Принагідно зазначимо, що українські дослідники послуговуються голландськими джерелами (див., напр.: *Бачинська О.* Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні 1708–1709 рр. через новини франкомовного видання «Амстердам» // *Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоляка*: У 2 кн. – Кн.2: Простори історика. – К., 2020. – С.371–380).

Цікавим для українських дослідників може бути й аналіз німецьких, італійських, французьких та британських енциклопедій XVIII ст.

Перший розділ має промовисту, дещо дискусійну назву – «Відкриття Східної Європи та України (XVI – перша половина XVII ст.)». А.Капелер розглядає ці процеси в контексті гуманізму, розвитку друкарства, географічних відкриттів, османської загрози. Гуманізм сформував нові наукові підходи до опису земель і написання їх історії, спричинив осмислення та доповнення античних творів, а географічні відкриття викликали інтерес до такого виду літератури. Упровадження друкарства й поява, окрім книг, різноманітних брошур і прототипів газет сприяли поширенню нових знань серед ширшого кола читачів. Турецька загроза була провідною темою в публіцистиці, що значною мірою сприяло включенню в ментальну карту західних європейців східних і південних теренів. Попри те, що певні відомості про українські землі відображено в низці італійських авторів кінця XV – початку XVI ст.⁴, А.Капелер лише побіжно згадує про венеціанця А.Контаріні, зазначивши, що він започаткував створення міфу про родючу Україну⁵. На думку австрійського історика, найбільший внесок в ознайомлення західного читача зі східними європейськими землями зробили польські автори, що обумовлено доволі доброю залученістю польських теренів, особливо Малопольщі, до західного світу та посиленням інтеграційних процесів у Польсько-Литовській державі й, відповідно, включенням у них території України. Першість у відкритті Східної Європи отримав польський автор М.Меховіта, хоча сам він і не послуговувався цим терміном. Його невеличка праця про дві Сарматії мала значний резонанс у тогочасній Західній Європі, витримала дев'ять видань латинською мовою, два видання німецькою, чотири італійською, три польською, а також нідерландською і справила значний вплив на формування уявлень про східноєвропейські терени, стала вагомим джерелом та своєрідним зразком для переважної більшості авторів XVI ст., заклала традицію описання українських земель із польської перспективи (с.33).

У другому підрозділі проаналізовано репрезентації України в популярному у XVI ст. жанрі – описах земель, які побачили світ у Німеччині, Швейцарії, Нідерландах, Англії та Італії. Поміж них А.Капелер особливо виділяє «Записки про московитські справи» З.Герберштайна, який першим серед західних авторів диференціював українських козаків, послуговуючись назвою «черкаси» («circassi»), запровадив персоналізацію українців і, на відміну від М.Меховіти та його послідовників, описував Україну з московської перспективи (с.34).

Узагальнюючи, А.Капелер відзначає, що для означення українських теренів у XVI ст. автори послуговувалися назвами «Верхня Сарматія», «Русь», «Рутенія», «Роксоланія» та найчастіше описували такі регіони, як Волинь, Поділля, Покуття, міста Львів, Київ, Кам'янець-Подільський. Україна поставала у цих описах як великий родючий край із мультирелігійним населенням, а представлені в описах портрети Є.Дашкевича, І.Підкови, К.Острозького, шляхтича Войновського давали підстави для формування позитивних уявлень про українців як сильних та освічених людей. Переважна більшість авторів чітко розмежовували українські землі з Московією, якій, у порівнянні з Україною, приділяли значно більше уваги, адже Лівонська війна спричинила відчуття московитської загрози. Це дало підстави авторові резюмувати, що українські терени були ще доволі слабо представлені на ментальній карті західних європейців XVI ст. (с.39).

Третій підрозділ присвячено виходу на європейську арену запорозьких козаків як воїнів проти турків і татар. Основний корпус проаналізованих джерел

⁴ Див.: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепції України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С.90–108.

⁵ *Константиненко К.* Українські землі та етнос у літературі Італії XIII–XVI ст.: зародження та розвиток основних топонімів // Київські полоністичні студії. – Т.18. – К., 2011. – С.107–114.

представлений публіцистикою, котра фокусувала увагу на боротьбі з Османською імперією. А.Каппелер відзначає, що перша хвиля повідомлень про українських козаків припала на 1620-ті рр., особливий резонанс мала Хотинська битва. Географія публікацій про козацтво представлена не тільки Польщею та Німеччиною, але і Францією, Швейцарією, Англією, Нідерландами, Габсбурзькою монархією, Італією. В основному це були повідомлення про сутички козаків із турками й татарами. Самі козаки почасти зображувалися як морські пірати. Хоча окремі автори ставили їх в один ряд з античними та азійськими «варварами» (с.43–45), але для переважної більшості вони були важливими акторами в боротьбі проти турків, татар і трактувались як bastion християнства. Важливо, що, апелюючи до сучасного читача, А.Каппелер зауважує факт ігнорування тогочасними авторами діяльності братств та аспектів культурного життя на українських теренах (с.49).

Невеличкий четвертий підрозділ присвячено аналізу картографії й репрезентації України на мапах. А.Каппелер відзначає, що картографія певною мірою співвідносилася з друкованими творами, але цілком надійні та різноманітні карти передавали складну картину географічних ландшафтів, міст, річок краще, ніж наративні джерела. Завдячуючи картографам землі сучасної України поступово ставали відомими переважно як частина Польщі-Литви та інтегрованими до решти Європи (с.53). Україна (ця назва з'явилася вперше в 1613 р. на мапі «Точний опис Великого князівства Литовського та інших чи сусідніх регіонів») насамперед розумілась як терени Середнього й Нижнього Подніпров'я (с.51).

Якщо корону відкривача Східної Європи А.Каппелер віддав М.Меховіті, то людиною, яка відкрила, власне, Україну Західній Європі став француз Г.Л. де Боплан – детальному аналізу його карт і праці «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії» присвячено найбільший, п'ятий, підрозділ. Напрацювання Боплана австрійський дослідник назвав «ератичним валуном» («erratischer Block») поза заснованою М.Меховітою традицією, оскільки вперше в титул було винесено назву «Україна» й опис обмежено саме українськими теренами. Вихід цієї праці став своєрідним рубежем, новою віхою в історії сприйняття України на Заході (с.69). Боплан запропонував західноєвропейцям різнобарвний образ географії, економіки, населення (шляхтичі, селяни, міщани), традицій і звичаїв України. Однак чільне місце в його творі посідають запорозькі козаки, їх військова вправність, піратство щодо османців, боротьба з татарами, особливості організації внутрішнього життя на засадах рівноправності, характерні риси, вільнолюбство. А.Каппелер зауважує той факт, що історія України, законодавство, народна культура та культура міст представлені дуже мало. Праця Боплана стала важливим джерелом для наступників і витворила певний образ України, перш за все як «країни козаків». Для більшості авторів центральне місце посідала подієва історія, пов'язана з боротьбою козаків, їх відносини з Польщею-Литвою, Османською імперією, Московською державою, а вагома частина життя країни та людей залишилася поза увагою. Твір Боплана перекладено українською мовою⁶, в українській історіографії його аналізу приділялася значна увага⁷ – як і окремим працям західних мандрівників. А.Каппелер обмежується відсиланнями до найбільш вагомих студій українських істориків, що засвідчує його обізнаність з нашою історіографією, але дещо збіднює її репрезентативність для сучасних західних дослідників.

⁶ Боплан Г.Л., де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з фр. – К., 1990. – 254 с.; *Його ж.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з руан. вид. 1660 р. – К., 2012. – 165 с. та ін.

⁷ Див., напр.: Боплан і Україна. – Л., 1998. – 318 с.

Другий розділ – «Українські козаки в європейській публічній сфері» – центральний та один із найбільших у книжці. Це пояснюється тим, що події 1648–1654 рр. разом із завершенням Тридцятилітньої і Громадянської війн в Англії зайняли важливе місце в інформаційному просторі Європи та, відповідно, Україна як «земля козаків» стала елементом європейської ментальної карти. Структурно розділ складається із трьох великих підрозділів: «Реакція преси на повстання козаків і селян», «Історичні праці сучасників про війну козаків», «Україна в польсько-литовських описах земель другої половини XVII ст.». Очевидно, українських дослідників зацікавить саме перша частина розділу, де А.Каппелер використав численні європейські періодичні видання (звичайно, насамперед німецькомовні): «Wöchentliche Zeitung», «Europäische Mitwochentliche Zeitung», «Wochentliche Zeitung auß mehrerley orthen», «Ordentliche Donnerstags Zeitung», «Wochentliche Donnerstags Zeitung», «Frankfurter Postzeitung», «Gazette», «The Moderate Intelligencer», «Amsterdams Journal» та ін. Переважна більшість інформації, яка публікувалася у цих виданнях, походила з Данцига й Варшави, а тому події висвітлювалися через польські окуляри з відвертою симпатією до Польського королівства та польської шляхти (с.71–72). За підрахунками автора, повідомлення про Україну й козацьку війну проти Польщі займали від 6 до 8% закордонної інформації в європейській пресі, і найбільша інтенсивність припала на 1648–1649 рр. До появи опису Боплана вперше з'являється й назва «Україна» («auf der Ukraine»), яка територіально охоплювала Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства (с.83–84). У травні 1654 р. також уперше зустрічаємо назву «Малоросія», яка згодом повільно займе місце у західних творах і газетних повідомленнях. Аналізуючи повідомлення про події 1653–1654 рр., А.Каппелер звертає увагу на те, що багато європейських періодичних видань («Europäische Mitwochentliche Zeitung», «Theatrum Europaicum», «Hamburger Zeitung» та ін.) подавали неправдиву інформацію, що було частиною політичної пропаганди (с.88–89).

Серед історичних праць А.Каппелер докладно аналізує відомі твори П.Шевальє (український переклад з'явився 1952 р.), італійських авторів М.Бісаччоні (1582–1663 рр.) та А.Віміні (1603–1667 рр.)⁸, і дуже коротко Н.Ганновера, переклад книжки якого французькою та німецькою мовами, «із шокуючою, але не завжди надійною інформацією» (с.110), вийшов лише в XIX ст. Завершує розділ аналіз інформації про Україну в польсько-литовських « описах земель » («Landesbeschreibungen»): А.Целарія, який подав найкращий огляд регіонів та адміністративних одиниць тогочасної України; анонімого німецького автора «Скорочений, але всебічний опис Польського королівства: зокрема Поділля (або так звана Україна) та сусідні ландшафти» 1672 р. («Summarisch-, doch gründliche Beschreibung des Königreichs Polen: insonderheit Podolien (oder der sogenandten Ukraine) und angrenzender Landschaffte») – «перше й до XIX ст. єдине друковане видання, яке під “Україною” розуміє територію в її нинішніх межах, від областей на схід від Дніпра до Чорного моря на півдні та Галичини на заході» (с.113–114); французького автора Г. де Тенде (Gaspard de Tende), чия праця 1687 р. «Relation historique de la Pologne» А.Каппелер аналізує за німецьким перекладом 1698 р. («Polnischer Staat: Oder Eigentliche Beschreibung des Königreichs Polen und des Großherzogtums Lithauen») – тут уперше розглянуто причини повстання 1648 р. (с.116); «Дві книги про Польську Республіку» 1687 р. («Zwei Bücher über die Republik Polen») прусського історика К.Гарткноха (Christoph Hartknoch), котрий першим, на думку А.Каппелера, «описав систему управління козаків» (с.118); «Історію Польщі в декількох листах...» 1698 р. («The

⁸ Див. також: *Konstantinenko K.* Ukraine and Cossacks in 17th century Italian perceptions // *The Battle of Konotop: Exploring alternatives in East European history.* – Milano, 2012. – P.101–117.

History of Poland in several Letters to Person of quality giving an account of the ancient and present state of that kingdom») ірландця Б.Коннора (Bernard Connor).

Підсумовуючи, А.Каппелер переконує, що Україна у XVI – першій половині XVII ст. зайняла чільне місце в ментальній карті Європи, хоча її назва вперше утверджується лише Бопланом. Але ще задовго до появи його твору європейська періодика повідомляла про події в Україні 1648–1654 рр.: «Повідомлення в основному надійні. За змістом переважають події повстання, підтримані українськими селянами, війна козаків з Польщею, а також переговори та мирні угоди. Про те, що збройне народне повстання проти законного правління короля було успішним і не могло бути придушене, про козаків, які досягли кількох воєнних успіхів проти польської армії, а польська корона за Зборівським договором навіть змушена була надати близьку до незалежності автономію козацькій Україні, було визнано й викликало фурор в епоху, коли Європу сколихнули численні повстання» (с.120).

У третьому розділі – «Україна та Росія у XVIII ст.» – із цілком очевидних причин центральне місце займає постать І.Мазепи та події російсько-шведської війни 1700–1721 рр. Як головні періодичні видання А.Каппелер використовує переважно німецькомовні «Theatrum Europaeum», «Wienerische Diarium», «Die Historischen Remarques über die neuesten Sachen in Europa», «Die Europäische Fama», «Gazette de France». Повідомлення у західних періодиках про козаків та Україну рідше надходили з польських джерел – переважно з Москви, пізніше з Петербурга, що змінювало погляд на Україну, яка розглядалася вже з російської перспективи, тут помітні зусилля свідомо впливати на західну громадську думку (с.126). Повідомлення про І.Мазепу з'явилися вже на межі століть, але найбільший масив інформації стосувався Полтавської битви та переходу гетьмана на бік Карла XII. При цьому окремі німецькі газети (наприклад, «Frankfurter Journal») дистанціювалися від російської офіційної версії про «зраду». Поза впливом російської пропаганди залишалась і «Gazette de France». Британські часописи значною мірою покладалися на російські джерела, хоч і намагалися бути нейтральними (с.135). Автор висуває гіпотезу про те, що інтерес до України у західній періодиці поступово слабшав, утім інформація після 1709 р. не досліджувалася. Росія після реформ Петра I дедалі більше привертала увагу західної публіки, і «Західна Європа вже не дивилася на Україну з перспективи північного заходу, а переважно з північного сходу» (с.135).

Більшість книжок про Україну були присвячені постаті І.Мазепи. Автор коротко аналізує праці французького дипломата Ф. де ла Невілля (Foy De la Neuville) «Записки про Московію» («Kuriose und neue Relation von Moskowien») 1698 р., Дж.Крулла (Jodocus Crull) «Давній і сучасний стан Московії» («The Ancient and Present State of Muscovy»), а також опубліковану 1720 р. відому карту України Й.Б.Гоманна – одне з небагатьох видань, в якому присутня назва «Україна» (с.138). Із 10 праць, які були видані впродовж 1713–1756 рр. і привернули увагу автора, половина критично ставилася до сучасної їм Росії, оскільки розглядала події російсько-шведської війни крізь шведську оптику (Г.Адлерфер, Г.Нордберг, Й.Барділі, Ф.Штральберг, К.Гасманн). Натомість книги італійця Й.Вартіса, британців Дж.Перрі та Д.Дефо, французя Р. де Мессі, німця Ф.К.Вебера мали проросійське спрямування, де Україна розглядалася переважно через її відносини з Росією, містили критичні зауваження про І.Мазепу. Інформація про Україну вибіркова й розмита («unscharf»). Вона надалі залишалася «землею козаків», культивувався міф про надзвичайну родючість українських земель, натомість інші соціальні групи, економічне життя, освіта та культура в основному ігнорувалися. Захід повністю зосередився на Росії, а після інкорпорації Гетьманщини до Російської імперії українське

козацтво втратило своє військово-політичне значення («Україна потрапляє в тінь Росії», с.148).

На нашу думку, для українських дослідників може бути інформативним аналіз А.Каппелером матеріалів про Україну в енциклопедіях XVIII ст., хоча обмежена інтелектуальна аудиторія читачів не могла сперечатися з періодикою у формуванні «образу» українців. Порівнявши енциклопедії Швейцарії, Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, автор дійшов висновку, що німецькомовні містили більше інформації про географію та історію України, французька і британські – подавали менше відомостей про Україну, а статті про неї в декілька разів коротші за статті про Росію, інформація у цілому нейтральна, хоча прагнення козаків до свободи викликало симпатії авторів (с.171).

Цілком очевидно, що А.Каппелер не міг не приділити увагу трьом вагомим працям західних авторів про Україну XVIII ст.: «Новий землепис, або Універсальна географія» («Neue Erdbeschreibung oder Universal Geographie», 1754 р.) німецького географа А.Бюшинга⁹, «Анали Малоросії, або Історія запорозьких та українських козаків» 1788 р. Ж.-Б.Шерера¹⁰, а також «Історія України й українських козаків» 1796 р. Й.Х.Енгеля¹¹. Останні дві книжки автор рецензованої праці оцінює високо, звертаючи увагу на те, що двотомник Ж.-Б.Шерера – «перший вичерпний опис України/Малоросії з часу публікації епохальної праці Боплана» (с.185). Книга Енгеля стала віхою у західній рецепції, перевершила систему викладу та наукові методи Шерера. Однак їх вплив значною мірою обмежувався історичними науками. Знані російські та українські історики першої половини XIX ст., такі, як Д.Бантиш-Каменський, М.Карамзін, М.Маркевич, знали та використовували історію Енгеля. Широка громадськість її, навпаки, майже не помічала. Це було пов'язано з досить сухим викладом, як і тим, що твір не був передрукований та перекладений іншими мовами. Однак, перш за все, інтерес до України, та, особливо, до козаків, загалом знизився (с.193).

Четвертий розділ – «Україна стає країною селян. Описи подорожей 1760–1860 рр.» – присвячено важливим змінам в уявленнях Заходу про українські терени. Трансформацію образу України автор розглядає на основі аналізу творів, написаних мандрівниками. Він залишає поза увагою німецькомовні звіти наукових експедицій, пояснивши це тим, що вони не викликали особливого інтересу у широкого загалу й, відповідно, не мали вагомого впливу на формування уявлень про Україну у західноєвропейського читача. Доба Просвітництва породила інтерес до вивчення чужих країн та народів і для XVIII ст. узвичаєними стають подорожі, а не поїздки з дипломатичною, торгівельною чи господарською місією, тож жанр опису подорожей набув величезної популярності серед читачів. Однак у першій половині XVIII ст. цей мейнстрим не стосувався українських теренів – традиційно сюди приїздили дипломати, купці та підприємці, котрі, зазвичай, пунктом свого призначення обирали столиці незалежних держав (хоча за періоду автономії до географії їхніх поїздок потрапляв і Київ). Скасування Гетьманщини й маргіналізація ролі козацтва спричинили згасання інтересу до українських земель. Та вже з середини XVIII ст. з'явилося чимало повідомлень про Україну від мандрівників, більшість з яких відвідували її в рамках подорожей до Росії, Польщі чи Османської імперії.

Композиційно розділ включає п'ять підрозділів. Перший – це короткий аналіз журналу подорожей Й.Г.Гердера, який започаткував відхід від образу України як

⁹ Див. також: *Рутинський М.* Географія українських земель у науковій спадщині німецького географа Антона Бюшинга // Вісник Львівського університету: Серія географічна. – Вип.49. – Л., 2015. – С.296–312.

¹⁰ *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – 311 с.

¹¹ *Енгель Й.-Х.* Історія України та українських козаків. – Х., 2014. – 640 с.

«країни козаків». Другий підрозділ – «Чотири британці, два німці та один француз» – своєрідна галерея образів України, змальованих Дж.Беллем, Й.Маршаллом, А.Ф.Гаммером (Гаммардом), Й.В.Меллером, бароном де Бає, Е.Д.Кларке і Дж.Джеймсом. Третій підрозділ присвячено аналізу текстів двох письменниць: Ж. де Сталь, яка подала короткий опис Києва, і німкені М.Ферстер, котра майже два роки прожила в Україні та створила дуже романтичний її образ. Варто відзначити зацікавленість і толерування А.Каппелером гендерних студій, згадавши тут його працю про Олександру й Петра Єфименків¹², яка, на жаль, досі не перекладена українською мовою. Четвертий і найбільший підрозділ – «Йоганн Георг Коль: друг малоросів із Бремена». Автор виокремлює опис його подорожей із численних німецькомовних описів мандрів українськими землями, що з'явилися в першій половині XIX ст., та характеризує твір як найвищий пункт у відповідній літературі про Україну. В українській історіографії працям Й.Г.Коля також приділено чимало уваги¹³, а його опис Харкова представлений у перекладі¹⁴. У заключному, шостому, підрозділі – «Відкриття Галичини» – автор аналізує образ «нововідкритого» краю в подорожніх описах Ф.Краттера, Траунпара, Б.Гакета (Гаквета), Й.Г.Коля.

Підсумовуючи аналіз описів України мандрівниками 1760–1860 рр. А.Каппелер відзначає, що переважна більшість із них відвідали Подніпров'я, дехто Південну Україну, Волинь, Поділля й залишили здебільшого позитивні відгуки про країну та її жителів. В їхніх працях дедалі менше траплялося інформації про козаків, натомість з'являлися селяни, котрі «вперше стали відчутними як суб'єкти». Також українське село поступово відтіснило на задній план і мультинаціональні міста (хоч і були згадки про Київ, Херсон, Миколаїв, Одесу, Харків). Перед західним читачем поставав образ романтичної сільської ідилії, де мешканці характеризувалися як гостинні, віруючі, життєрадісні, охочі до танців, співів та музики. Вони мали хоч і прості, але чисті, вибілені будинки в оточенні квітів (с.254–255). Е.Д.Кларке навіть зауважував, що хатини українських селян чистіші, ніж у валійських чи норвезьких (с.217). І все ж, на думку західних авторів, українські селяни, так само, як і російські, потребували цивілізованості, мали такі непривабливі риси, як зухвалість, забобонність, лінь, байдужість, схильність до пияцтва (с.254).

Окремі автори, як-от Е.Д.Кларке та Й.Г.Коль, відокремлювали малоросів від росіян. Останній писав про утиски української мови, відзначав національні почуття козацької верхівки й народу, які брали свої початки з героїчної історії козацтва. Освічені західноєвропейські мандрівники критично оцінювали православну та уніатську церкву, євреїв зображали як екзотику з негативними рисами. Назву «Україна» автори насамперед використовували стосовно Подніпров'я та Слобожанщини. На цей час припадало заміщення термінів «Україна», «українці» – «Малоросією» й «малоросами» (с.255). Також зустрічалися назви «Південна Росія», «Новоросія», яку Й.Г.Коль характеризував як «український край» (с.232). Часто українські землі позначалися просто як «Польща» чи «Росія». Таке різноманіття термінології А.Каппелер пояснює тогочасними геополітичними змінами та конкуруючими політичними проектами.

В описах заново «відкритої» Галичини перше місце посідав Львів і виразна мультирелігійність міщан. Селяни викликали мало зацікавленості мандрівників, які

¹² *Kappeler A. Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten.* – Wien, 2012. – 395 S. Рец. див.: *Сурман Я.* Олександра і Петро Єфименки: імперські біографії та *histoire croisée* [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/book/242-242>

¹³ Див.: *Брицький П.П., Бочан П.О.* Німці, французи і англієць про Україну та український народ у XVII–XIX ст. – Чернівці, 2011. – 306 с.

¹⁴ *Маслійчук В.* «Перетинаючи кордон»: Йоганн Георг Коль між Білгородом та Харковом 1837 р. [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/2299-peretinauychi-kordon-jogann-georg-kol-mizh-bilgorodom-ta-kharkovom-1837-r>

більше уваги приділяли екзотиці гуцулів та євреїв. Троє з чотирьох авторів не розглядали Галичину як частину України й не пов'язували «рутенів» з «українцями»/«малоросами». Найбільш позитивний образ Галичини подав Й.Г.Коль, який, повернувшись із Російської імперії, знайшов тут «німецький світ». Також він відзначав спорідненість місцевих «рутенів» і «малоросів» (с.257).

Для заключного, п'ятого, розділу А.Каппелер запозичив назву збірки українських народних пісень, яку в німецькому перекладі 1845 р. опублікував Ф.Боденштедт – «Поетична Україна». Автор аналізує репрезентацію української літератури й культури у Західній Європі впродовж XIX ст., залишаючи поза увагою літературу Галичини та Буковини, яка в Габсбурзькій монархії публікувалася німецькою мовою. Перший підрозділ – «Відкриття українських пісень і балад (думи)» – це, власне, історія знайомства німців та американців з українськими народними піснями. А.Каппелер дійшов висновку, що народна творчість українців була відома західному читачеві завдяки описам мандрівників і виданню її перекладів, але не викликала у західному світі вагомому інтересу й, відповідно, не мала особливого впливу на конструювання образу України. Наприклад, із 750 примірників збірки «Поетична Україна» було продано лише 227 (с.263, 266).

У другому підрозділі проаналізовано репрезентацію образу України для Заходу кризь призму перекладів творів Т.Шевченка й М.Гоголя. Якщо творчість першого не мала особливого резонансу, то «українські оповідання» другого, які впродовж 1840–1854 рр. побачили світ у німецькому, французькому та англійському перекладах, мали, на думку австрійського історика, імовірно найбільший вплив на західних читачів, затьмаривши праці мандрівників. Завдяки М.Гоголю постав образ України як країни селян, поміщиків і козаків із драматичною історією (с.278).

У заключному підрозділі проаналізовано трансформацію образу І.Мазепи в літературі, мистецтві, музиці. Автор навіть виходить за межі заявлених хронологічних рамок і звертає увагу також на твори й фільми XX ст. А.Каппелер відзначає, що спочатку в основі образу була романтична легенда, що здобула особливий резонанс після поеми Дж.Г.Байрона, який щедро наділив образ орієнталістськими мотивами. Відхід від цієї традиції спричинили «Войнаровський» К.Рилеєва й «Полтава» О.Пушкіна, що були перекладені німецькою та частково французькою. Романтичний міф відходив на другий план, постать І.Мазепи історизувалася, а Україна поставала не як екзотична країна, а як частина Росії та її історії (с.284–285). А.Каппелер відзначає, що в літературі, музиці, мистецтві змальовувався простий світ селян, їхніх пісень, велике минуле волелюбних козаків. На думку автора, саме красне письменство, образотворче мистецтво та музика є тими носіями образу України, які тривалий час не втрачали свого впливу (с.288).

Підбиваючи підсумок, А.Каппелер виділяє декілька ключових моментів, які визначили сприйняття України й українців західноєвропейцями впродовж XVII–XIX ст.:

1. Із XVI ст. передача знань про Україну здійснювалася через польську оптику, а з початку XVIII ст. – через російську пропаганду, що значною мірою вплинуло на ставлення до України та її мешканців.

2. Від XVIII ст. «колективний Захід» поставив перед собою завдання «цивілізувати» «відсталі Схід і Північ». «Це стосувалося козаків, екзотичних “дикунів” на краю степу з їхнім архаїчним суспільним устроєм, а також чарівних природних і поетичних, але неосвічених, грубих (rohen) та примітивних селян». І попри симпатії до них, українців уважали «варварською нацією» (с.294).

3. Україна не була територією, яку можна було б визначити політичними чи географічними межами. Майже завжди вона сприймалася як частина Польщі-Литви, а згодом Росії (с.297).

4. У західних уявленнях утверджувалися два міфи про Україну – «житницю Європи» і «про свободу козаків й загалом українців». «Україну та її народ не часто порівнювали з Росією та росіянами, і більшість західноєвропейських спостерігачів уважали росіян та українців нецивілізованими, відсталими. Я підозрюю, що до цього дня нічого принципово не змінилося» (с.306).

5. Зі зникненням з історичної арени українського козацтва як незалежного актора та поступовою інкорпорацією України до Російської імперії вона зникала із західного обрію. «Зараз Україну дедалі більше прирівнюють до Росії, українців – до росіян» (с.309). І цей, доволі песимістичний, висновок А.Каппелера змушує нас замислитися над питаннями: яким чином наші дослідження новітньої історії України змінюють ці архаїчні уявлення про нас серед європейців, а які – консервують ці стереотипи та породжують нові міфи?

Отже перед нами ґрунтовне наукове дослідження, в якому автор максимально, відповідно до поставлених завдань, використав наявні джерела. Прозорий і структурований довідковий апарат видання безумовно стане у пригоді зацікавленим українським історикам. Звісно, подієві розділи книги значно більш деталізовані у сучасному вітчизняному історієписанні, але, не забуваймо, це – перша в новітній зарубіжній історіографії за понад 100 років праця, присвячена аналізу іноземних джерел про Україну. Знайомлячись із текстом, нас не залишає відчуття певного суму, з яким автор аналізує численні свідчення сучасників про минулу Україну. Водночас не можна не помітити також його вражаючої емпатії до історичних акторів та українського народу у цілому. «Однак на Заході навряд чи хтось пам'ятає козацьку свободу й ранньомодерну Україну, які були загальновідомі сучасникам від XVI до першої половини XIX ст. Широкі знання про Україну, накопичені та розповсюджені на той час, значною мірою втрачено. Кілька західних істориків, які займаються українською історією, навряд чи можуть це змінити. Тінь Росії поволі зникає, а Україна та її історія досі не мають стабільного місця на ментальній карті Європи» (с.310).

Поліна БАРВІНСЬКА

докторка історичних наук,
професорка кафедри всесвітньої історії,
Одеський національний університет ім. І.Мечникова
(Одеса, Україна), barvinska.polina@onu.edu.ua

Сергій СТЕЛЬМАХ

доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), sergiy-stelmakh@ukr.net